

KUTSELISED ARSTIJAD EESTI KEELES

JÜRI VIKBERG

Annotatsioon. Artiklis on vaatluse alla võetud kutseliste arstijate-ravijate nime-tused (*arst, paader, palper, tohter, velsker*) kui eesti kirjakeeles 16.–19. sajandil registreeritud laensõnad. Artikli eesmärk on tuua nähtavale meedikuid tähistava sõnavara päritolu ja aja jooksul toimunud tähendusnihked, sõnade leidumus eesti vanemas kirjakeeles, levik murretes ja regilauludes ning naaber- ja sugulaskeeltes.

Võtmesõnad: eesti keel, vana kirjakeel, meditsiinisõnavara, keelekontaktid, sõnalaenud, alamsaksa laensõnad, saksa laensõnad

1. Proloog

1760.–1780. aastatel elas Põltsamaa oma hiilgeaegu, kui baltisaksa tööstur ning Põltsamaa lossiomaniik, erumajor Johann von Lauw (1712–1786) oli sinna rajanud klaasi- ja portselanikoja, tärklisevabriku, vasespaja, parkimiskojad ning muid väiksemaid ettevõtteid. Klaasikojas valmistati mitmesugust õõnesklaasi, sh pudeleid ja klaasnõusid meditsiini tarbeks. Renoveeritud lossis mängis ajuti koguni oma orkester, esines itaalia näitetrupp ja peeti ametis kunstmaalrit, kirikus võis kuulata heade muusikute ettekandeid. Lossihärra von Lauw rajas Põltsamaale isegi alamast soost inimeste haigla ja kutsus Riist selle juhatajaks arstiteaduse doktori Peter Ernst Wilde, kes oli äratanud tema tähelepanu praktiseeriva arsti ja kirjamehena. Wilde saabus Põltsamaale 1766. aastal. Tutvunud kohalike oludega, asutas ta Põltsamaale Eesti esimese maa-apteegi ning otsustas seejärel hakata välja andma õpetlikku kirjavara, et talurahvas oskaks oma tervise eest ise hoolt kanda. Et selleks läks vaja trükikoda, asus Wilde otsekohe tegutsema. Vajalik sisseseade saabus Kopenhaagenist juba 1766. aasta oktoobris, seejärel palgati trükkal ja Põltsamaa eratrükikoda, esimene terves Vene keiserriigis, võis tööle hakata. Trükiloo tingimuseks oli, et Wilde laseb seal trükkida vaid omaenda teoseid. (EA IV: 252; Jürjo 2004: 49–53; Peegel 1976: I–II) Neist tema Põltsamaa trükiteadusest on

koguni kaks, „Lühhike õppetus“ (LÖ) ja „Arsti ramat“ (AR), pälvinud püsiva kooha eesti kirjakeele ja kultuuri ajaloos, nagu ka nende eestindaja August Wilhelm Hupel (1737–1819).

2. Meditsiinikirjasõna

Maa-arsti Wilde iganädalane järjelugu „Lühhike õppetus“ (1766–1767), mida ilmus pastor Hupeli tõlkes 41 numbrit, oli esimene eestikeelne kirjatöö, mis maarahvast tervishoiu ja hügieeni seisukohast valgustas. Selle sisu võtab kenasti kokku väljaande täispealkiri: *Lühhike õppetus, mis sees monned head rohhud täeda antakse, ni hästi innimeste kui ka weiste haiguste ning wiggaduste wasto; et se kellel tarwis on, woib moista, kuidas temma peab nou otsima ning mis tulleb tähhele panna igga haigusse jures. Selle kõrwas on weel muud head nouud, õppetussed ning maenitsussed leida, keik meie Eesti ma rahwa kassuks ning siggidusseks üllespantud* (LÖ: tiitelleht). Peatähelepanu oli pööratud praktilistele juhtnõõridele, kuidas hoida puhtust, vältida külmetus- ja nakkushaigusi ning milliste maa- ja apteegirohtudega end ravida. Iseloomulike näidetena võiks mainida, et paisete raviks olid head tubaka keeduvesi, takja- ja teelehed ning raudrohi, veritsevale haavale soovitati peale panna tammepuu käsna, pöörituse korral tuli hommikuti enne sööki võtta kas 10–15 pipratera või 15–20 kadakamarja. Nakkava soetõve ehk tüüfuse korral tuli juua odra keeduvett, kuhu oli lisatud mett ja lusikatais salpeetrit. „Lühhike õppetus“ annab hea ülevaate tolleaegsest meditsiinisõnavarast, mida peale rahvaomaste keelendite (nt *rawwandus* ’rabandus’, *sulg* ’nohu’, *paise*, *kõht on wallale*) ilmestasid juba juurdunud laensõnad (nt *salw*, *pulwer*, *plaaster*), aga ka uued, võõrkeelsed väljendid (nt *Pleiweis*, *Lewerstok*, *Seenisplätter*) (Valmet 1966: 684–696; Lill 1984: 615–618).

3. Ravitsejad ning arstijad

Kirjasõna manitses, et kui tõbi võtab võimust ja lähed targa või nõia juurde, siis saad *kül monned rohhud ehk puhhutud sola*, agga *se ep olle muud kui paljas sool*, parem juba otsida abi mõisast või otse *Apteke peält* (LÖ: 10). Siinkohal võiks küsida, et kuhu jäid siis elukutselised arstid, kuid leidis tollal juba neidki. Viis aastat pärast „Lühhikest õppetust“ ilmus Põltsamaal järgmine Wilde kirjutatud ja Hupeli tõlgitud eneseabiteos, „Arsti ramat

nende juhhatamiseks, kes tahwad tõbbed ärraarwada ning parrandada“ (1771), kus sõna *arst* esineb kohe pealkirjas (AR: tiitelleht). Seegi teos oli määratud maarahvale, kes sai terviseabi valdavalt rahvameditsiinist, sest kuni 18. sajandini tegutsesid erialase haridusega arstid üksnes linnades. Arstiameti esindajad olid üldjuhul Saksamaal ettevalmistuse saanud sakslased, kes asusid Eestisse jõudes siin oma ametit praktiseerima. Nende kaudu on eesti keelde sugenenud ka vastavat sõnavara, millest alljärgnevalt vaadeldakse omaaegsete arstijate nimetusi. Haigete ravimisega tegelesid ülikooliharidusega arstid, meditsiinidoktorid, aga ka habemeajajad ehk haavaarstid ning saunamehed (EA II: 375; Sehwers 1953: 363).

3.1. *paader* 'saunamees'

Nagu kinnitavad ajalooandmed, sai ravitsemisamet alguse saunast. Ravijate seas valitses kindel hierarhia, kus ühe olulise, olgugi kõige madalama astme moodustasid saunamehed. Juba keskajal oli kombeks, et kui saunalistel ihu haritud ning pea pestud, siis lasti saunamehel lõigata ka juukseid ja ajada habet. Lisaks tohtisid saunamehed ravida kergemat sorti haavu, lasta aadrit, panna plaastreid ja kuppe, teha klistiiri, aga seda võisid nad teha üksnes oma saunas, mitte mujal. Saunamehed, enamik neist eestlased, tegelesid peamiselt vanade vigastuste, nahalööbe ja mädanikega, värskeid (torke)haavu neil ravida ei lubatud. (Gustavson 1969: 96; EA II: 375–376) Tegu oli päris omaette ametialaga ja Saksamaal asutati 14. sajandil saunameeste tsunftidki, näiteks 1350 Lübeckis, 1398 Danzigis (Sander 1991: 17). Eestis nende tsunfte ei moodustatud, seevastu on alates 15. sajandist mainitud Tallinna linna teenistuses olevaid arste, kelle ülesandeks oli pidada järelevalvet seekide, saunade ja habemeajajate töökodade üle (EA II: 375).

Kirjakeelde talletunud info alusel võib väita, et 17. sajandil on eesti keeles registreeritud ametinimetus *paader* nii saunamehe kui ka kupulaskja tähenduses: *Pader* 'ein Bader; kuppo laskja' (Göseken 1660: 543; Hornung 1977 [1693]: 2). Sõna pärineb alamsaksa keelest, vrd *bāder*, *bēder* 'Bader' (Liin 1968: 340), kusjuures suulises eesti keeles oli *paader*-sõna kasutusel tõenäoliselt märksa varemgi. Saunaga oli seotud ka samasse aega paigutatav kutselise ämmaemanda nimetus *paademooder*: *Pademoder* 'Bade Mutter; Hebamme' (Göseken 1660: 543), seegi sõna pärit alamsaksa keelest, vrd *bādemōder* 'Bademutter; Hebamme' (Liin 1968:

340). Et tegu oli sarnase arenguga nii Eesti- kui ka Liivimaal, tõendavad läti keelde jõudnud alamsaksa laensõnad *bāderis* 'Bader' ja *bādmuodere* 'Hebamme' (Schwers 1953: 9).

3.2. *palper* 'habemeajajast haavaarst'

Saunameeste seast kujunesid välja habemeajajad, kes seisid saunameestest ja isegi käsitöolistest veidike kõrgemal astmel. Tallinna habemeajajad tegutsesid harilikult turuplatsi läheduses, kus liikus rohkem rahvast. Nendegi ametioskuste juurde kuulus esmatasandi kirurgia kui käelist osavust nõudev käsitööala, kuid erinevalt saunameestest oli neil lubatud tegelda ka värskete haavade ja ravida haigeid väljaspool oma kodu. Enamasti tegelesid nad haavade, haavandite ja mädapaisete ravimise ning sidumisega, panid paika nihestusi ja lahastasid luumurruga jäsemeid (Tering 2016: 19), kuid vajaduse korral tuli ette võtta ka amputeerimisi, eemaldada kasvajaid või tõmmata välja logisevaid hambaid (Gustavson 1969: 80). Habemeajajaid on nimetatud käsitöolisteks, kelle eriala oli kirurgia. Esmateade sellisest Tallinna habemeajajast, nimega Hermannis, pärineb 1352. aastast (Käbin 2016: 37). Et habemeajajate seas oli rohkem sakslasi kui eestlasi, kasutati alamsaksa ametinimetust *balbêrer* 'Barbier' (MND HW: 146; EEW: 1908) ja *Balbeer* 'Barbier, Frisör' (PHW: 24), mis eestlaste suus muganesid eestikeelseks nimetuseks *palper* ~ *palber*. Oma ajastu kontekstis oli palper niisiis pigem kirurg-habemeajaja, mitte lihtsalt habemeajaja. Tallinnas kui sadamalinnas, kus korraldati rohkesti jootudega pidustusi, tuli ette lööminguid ning õnnetusjuhtumeid, oli neil piisavalt tööd ja leiba (Tering 2016: 18). Pealegi, stabiilse klientuuri tagasid neile juba ainuüksi aadrilaskmise nõudlejad. Tallinna Püha Katariina kloostri kohta on näiteks 1524. aastast teada, et munkadel lasti aadrit neli korda aastas (Kala 2013: 156).

Palprid koondusid 15. sajandil juba ka tsunftidesse, Põhja-Saksamaa Hansa Liidu linnadest näiteks Danzigis (1457), Lübeckis (1480) ja Hamburgis (1480) (Sander 1991: 18), Tallinnas on mainitud habemeajajate tsunfti 1466. aastast (EA II: 376), Pärnus habemeajajate-kirurgide tsunfti 1588. aastast (Kaplinski 1995: 250).

Olgugi et palpritel oli oma tsunft juba 15. sajandil ja isegi kui ametinimetus *palper*, *palber* või *palbeer* võiski suulises kõnepruugis levida ka 16.–17. sajandil, leidis see sõna eesti kirjakeeles mainimist tunduvalt

hiljem. Anton Thor Helle grammatika (2006 [1732]: 85) annab küll väljendi *aia mo habbe ärra* 'balbiere mich doch', aga ei nimeta tegijat. Esimest korda näikse sõna olevat registreeritud August Wilhelm Hupeli grammatikas (1780: 236) tartu keele näitena *palper* 'der Balbirer, Feldscherer', 1853. aastal ilmunud Ivan Lunini eesti-vene sõnaraamatu (ERS: 133) järgi kuulus *palper* 'цирюльникъ, фельдшеръ' nii tallinna kui ka tartu keele sõnavarasse, Ferdinand Johann Wiedemanni sõnaraamatus (1869: vg 836, 839) leiduvad **palbēr* ja **palper* : *palperi* ~ *pal'pri* 'Barbier'. Sealt on Andrus Saareste võtnud oma sõnaraamatusse (EKMS I: vg 352) sõna *palper* (*palbeer*) 'habemeajaja, barbier'. Eesti murdearhiivis (EKI MK) omaette nimisõna *palper* ~ *palber* ei leidu, küll leidub seal aga Kuusalust kirja pandud tegusõna *palberdama* 'teist inimest rohitsema'. Habemeajaja tähenduses on murretest registreeritud veel *sirusnik(ku)*, (*t*)*sirulnik*, (*t*)*sirunik* (Must 2000: 433; VMS II: 419, 543), mis on laenatud vene keelest (< *цирюльник* 'парикмахер'). Vene sõna päritolu taga on omakorda poola *cyrulik* (TSRJa: 1226).

Eesti *palprile* ~ *palberile* leidub vaste ka läti keeles: *balbēris* ~ *balbiers*. Läti keele vahendusel on see laensõna jõudnud omakorda liivi keelde – *balbier* 'Barbier' (Kettunen 1938: 20; Sehwers 1953: 7). Soome keelde kandus sõna *palperi* 'parturi; välskäri' rootsi keele vahendusel (SKES II: 478). Nüüdseks on see omaaegne laensõna kõigis neis keeltes ammuilma ununenud. Eesti keelde on asemele tulnud *habemeajaja*, läti keelde *bārdzinis*, liivi keelde *a'bbōndajāji* ning soome keelde *parturi* (Viikberg 2020: 415).

3.3. *arst* 'habemeajajast haava-arst ehk kirurg'

16.–17. sajandil ilmus *palpri* kõrvale *arsti* ametinimetus. Olid nemadki nii habemeajajad kui ka haavaarstid, st habemeajajad-kirurgid, ent spetsialiseerusid aja jooksul enam lõikuste abil ravimisele. Eesti kirjakeeles on arsti mainitud esimest korda 1589. aastal ühendis *Reyede artzte* ('haavaarst') kui laensõna ülemsaksa keelest. Alates Georg Mülleri jutlustest (a-st 1600) jäi aga eesti keeles püsima alamsaksa keelest laenatud *arst* (< *kasks arste* 'Arzt'). (Viikberg 2016: sub *arst*) Arstiametis ei tegeldud tollal siiski üksnes haavade ravimisega, vaid nagu osutavad vanad leksikonid, jätkati pikemat aega veel ka habemeajajatena: Heinrich Gösekenil (1660: 317) on *Arst* nii 'Barbier' kui ka 'wund Arzt (chirurgus)', Salomo

Heinrich Vestring (1998 [1710–1730]: 7) annab *arst*-sõna tähenduseks 'Ein Barbier, medicus'. Habemeajaja tähendus kaob *arst*-sõna järelt 18. sajandi jooksul, vrd 'der Arzt' (Helle 2006 [1732]: 87; Hupel 1780: 143), ja seda nii Tallinna kui ka Tartu keeles. Habemeajajate-kirurgide tsunft kaotati Tartus 19. sajandi algul ja Tallinnas 1863. aastal. Tolleks ajaks oli Tartu ülikooli õppetöö juba nii palju vilja kandnud, et suudeti senised käsitöölise koolitusega haavaarstid välja vahetada. (Tering 2016: 17–18)

Lisaks eesti keelele on alamsaksa laensõna jõudnud läti (*ārst* ~ *ārste*) ja liivi keelde (*āršt*, *aŗšt*) (Kettunen 1938: 14; Sehwers 1953: 6), soome *lääkäri* 'Arzt' on laensõna rootsi keelest (< *läkäre*, *läkere* < *läka* 'parantaa') (SSA 2: 129).

Opereeriva haavaarsti omaette termin *kirurg* on eesti kirjakeeles hiline laensõna (< sks *Chirurg*, vn хирург), märksõna *hirurgia* 'Chirurgie' esineb esmalt Wiedemanni sõnaraamatu 2. trükis (1973 [1893]: vg 127); esimene ÕS esitab veel *hirurg* ja *hirurgia* (EKÕS 1918: 12), järgmine ÕS aga juba *kirurg* 'lõikearst, haava-arst' ja *kirurgia* (EÕS I : 225). Sarnasel kujul esinevad ka *kirurgi* soome ja *ķirurgs* läti keeles.

3.4. *tohter* 'ülikooliharidusega arst'

Doktorite (*Doctor medicinae*) kohta leidub Eesti arhiiviallikates andmeid alates 15. sajandist (EA II: 376). Nemad ravisid sisehaigusi ega puutunud kokku veriste haavadega. Seda pidasid nad endale koguni häbistavaks (Gustavson 1969: 59) ja jätsid haavaarstitöö arstide, palprite ja velskrite hooleks. Eesti keeles on sõna ***Tocker*** ('Doctor') registreeritud Gösekeni grammatikas (1660: 666) ja see pärineb alamsaksa sõnast *Docter*, arstikunsti võeti siis tähistama laensõna *Tockerkunst* 'arzeney-Kunst' (*ibidem*). Edaspidi, Hupeli grammatika sõnastikus (1780: 355), on saksa *Doctor* eesti vasteteks antud *tokter*, *arst* ja *tohter* nii Tallinna kui ka Tartu keeles, kuid seejärel *tokter* kaob. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus (1869: vg 1289) on fikseeritud ***tohter*** ('Doctor, Arzt').

Alates 19. sajandist võib märgata, kuidas *tohtrit* hakati kirjasõnas eelistama *arstile*. Kui 1771. aastal ilmus Hupeli tõlkes Wilde „Arsti ramat“ ja 1822. aastal Otto August von Jannau „Ma-rahwa Koddo-Arst“, siis Friedrich Reinhold Kreutzwaldi teosele „Kodutohter“ (1879) järgnesid „Maja tohter“ (1891), „Rahwa tohter“ (1893), „Uus tohter“ (1895),

„Uus maja-tohter“ (1920) jne. *tohter*-sõna mõjukust võisid suurendada Kreutzwaldi eeskuju, aga ka Tartu ülikoolist pärinev akadeemiline haridus.

Alamsaksa keelest on laenatud veel läti *dakteris* ('Doctor, Arzt') ja liivi *doktar*, *toktar* (Kettunen 1938: 39; Sehwers 1953: 25), ent soome *tohtori* (1614 *doctor*) on lähtunud rootsi keelest (*doctare*). Isuri *tohtori* on saadud soome ja *tohteri* eesti keelest, vene laensõnad on aga karjala *tohturi* ja vepsa *dohtur*'. (SSA 3: 303)

3.5. *velsker* 'välihabemeajaja'

Velskri ametinimetuse said habemeajajad, kes tegutsesid 17. sajandi keskpaigast armee koosseisus lahinguväljal ja vajaduse korral ravisid ka haavatud sõdureid. Eesti kirjakeelde jõudis *weldsker* 1766. aastal (LÖ: 10), sellele järgnesid sõnakujud *welskär*, *welskäär* (Hupel 1780: 309, 369) ning *welsker*, *welskär* (Wiedemann 1869: vg 1487). Sõna on peetud seni üldiselt saksa laenuks (< *Feldscher*) (EEW: 3786; Raun 1982: 2001; SSA 3: 482; EES: 598), kuid sõna häälikkoosseis (eriti *sk*-element) sunnib selles kahtlema ja viitab pigem rootsi keelele (vrd *fältskär*) ning omaaegsele Rootsi ajale (1561–1710). Analoogilist soome *välskäri*-sõna (1697. aastal *fällskäri*) ongi laenuna tuletatud rootsi *fältskär*-sõnast, mis omakorda pärineb saksa keelest (< *Feldscher* < *Feldscherer*) (SSA 3: 482). Läti varasem sõnakuju *pelšers* on arvatud alamsaksa laenuks (< *fellschēr* 'frühere Bezeichnung eines Militärarztes') (Sehwers 1953: 87), kuid selle *lš*-ühend viitab siiski pigem saksa keelele. Praegune *feldšeris* ('velsker') pärineb saksa (*Feldscher*) ja/või vene keelest (фельдшер). Velskrite ametialase pädevuse kiituseks on öeldud, et kuna sõjaväes, eriti lahinguväljal, oli praktiseerimisvõimalusi küllaldaselt, siis ületasid nende kirurgioskused tolle aja akadeemilise hariduse saanud arstide omi märgatavalt (Laidre 1999: 336).

3.6. Vahekokkuvõtteks

Eesti keele leksikonide andmetest võib välja lugeda, et erialase haridusega ravijate-arstijate nimetused kujunesid lõplikult välja 18. sajandi jooksul. August Wilhelm Hupeli grammatika (1780) eesti-saksa sõnastikus leiduvad *arst* r. d. 'der Arzt' (lk 143), *palper* d. 'der Balbierer, Feldscherer' (lk 236) ja *welskär* r. d. 'Feldscherer, Balbierer' (lk 309); sõnastiku saksa-eesti

osas leiduvad *Arzt* 'arst, tokter' r. d. (lk 331), *Balbierer* 'palper' d.; 'welskär' r. d. (lk 338), *Doctor* 'tokter, arst, tohter' r. d. (lk 355) ja *Feldscherer* 'welskär' r. d.; welskäär r. d., palper d. (lk 369). 1780. aastal olid eesti keeles ühtaegu kasutusel *arst*, *palper*, *tohter*, *tokter* ja *welskä(ä)r*. *palper*-sõna kasutati tartu keele alal, mitte enam Eestis üldiselt.

Wiedemanni sõnaraamat (1869) on allikas, millest näeb nende sõnade esinemust 19. sajandil. Sõnaraamatus leiduvad *arst* 'Arzt' (vg 50), *palbēr* (vg 836), *palper* 'Barbier' (vg 839), *tohter* 'Doctor, Arzt' (vg 1289) ja *welsker*, *welskär* 'Feldscher' (vg 1487).

Murdekeelest on registreeritud *arst* ja *tohter* üle maa kõigist murretest: eP eL *arst* ~ *ar'st*, R 'arsti' (EMS I: 444), eP 'tohter', R T V 'tohtri', M 'tohtre' (EKI MK), seevastu *welsker* 'arsti abiline' on levinud pigem Põhja-Eestis: R eP 'welsker', 'veltsker', 'veltser', Mulgi murdest on talletatud 'welsker', 'veltskäär', Tartu ja Võru murdest 'welskeri', 'veltser', 'vel'skeer', 'welsser' (EKI MK). Nagu eespool mainitud, siis nimisõna *palper* ~ *paber* Eesti murdearhiivi kartoteegis (EKI MK) ei leidu, seal on üksnes Kuusalust noteeritud tegusõna '*palberdama* 'teist inimest rohitsema'. Nüüd jääb üle veel vaadata, millist lisainfot võiksid anda meie rahvalaulukogud.

4. Keeleinfot regilauludest

Et meedikut tähistavad sõnad on eesti keelde laenatud ammu ja levinud murretes laiemaltki, kui näitavad meie murdekogud, tõendavad veenvalt ka vanad regilaulud (vt ERLAB). Torkab silma, kuidas mitmes laulutüübis esinevad üheskoos nii *arst*, *palper* kui ka *tohter*, niisiis ei tähista ka ametimees *palber* ~ *palper* mitte habemeajajat, vaid hoopis ravijat-tervendajat. Alljärgnevalt tuuakse väike valik näiteid eri laulutüüpidest ning mitmelt murdealalt.

Laulutüübis „Suur tamm“ kirjeldab Paistu laulik (1889), kuidas vend läks tamme raiuma, aga vigastas end ohtlikult kirvega, nii et heitis juba surivoodile. Muretsevad omaksed olid kohe valmis tervendajat kohale kutsuma. Õde küsib:

*Veli ella vellekene,
kas ma tuu tohterida
või ma aja arstisida
või ma palu palberida?*

Vend aga vastab, et ei maksa kutsuda. Ravitseja abi pole niisama, see on kulukas:

*Arstil annad alli ruuna,
palberil või paadi täku,
tohtril tulipunatse.*

Pulmalaulus „Pääsukese pulmad“ jutustatakse Ambla näites (1894), kuidas pääsukese pulmas tükkis varblane riidu kiskuma, nii et teisel veri väljas. Haavaarstil on taas kolm sünonüümi:

*Värvu tukka tõmbate,
peäsu pea löödi verele.
Aeti sinna **arstisida**,
toodi kokku **tohterida**,
pandi kokku **palverida**.*

Alati polnud tegu otse haiguse või haavadega. Laulutüübis „Meie ja teie poisid“ kirjeldatakse Paistu õitsilaulus (1894) teise küla poisse nii kehvade ja vigastena, et neile paistis arstiabi päris vältimatuna:

*Teie velle nie vigatse,
käivä Arjun arstimanna,
käivä Virun vihtumanna.
Vihtujal viive viinatoobi,
artijal annave obesa,
tohteril tulipunatse,
palberille paadi ruuna.*

Tervendamine polnud lihtne ja ravikuludeks loovutatud hobused-härjad oli kallis lõbu. Sama sõnumit, pealegi üsna samas sõnastuses, kannavad Tarvastu (1902), aga ka Karksi rahvalaulu näide (1882), kus haavaarstil on jälle kolm võimalikku nimetust:

*Te velle viiest vigatse,
kuvvest kurjana tõbena.
Virun na käüve, Arjun käüve,
Virun käüve vihtumenna,
Arjun käüve arstimenna,
Narvan naba käänämenna.
/- - -/*

*Arstil anniv alli täku,
tohteril tulipunatse,
palberile paari ärgi.*

Mitut laadi võivad olla aga inimeste tõvedki. Laulutüübis „Joodiku koju-
kutsumine“ näiteks laulab Maarja-Magdaleena laulik (1888), kuidas mees
on jäänud kõrtsist sõltuvusse, nii et ei aita aadrilaskmine ega arstirohud,
isegi kui katsuda abi anda. Ravikuludest muidugi ei pääse ning juttu tuleb
taas kolmest, meile juba tuttavast ravitsejast:

*Arstil andsid alli täkku,
paari täkku palberil,
kõrvi täkku tohteril.*

Selliseid lauluteisendeid leidub palju rohkemgi. Regivärssidele iseloo-
muliku parallelismi tõttu antakse tegevust edasi varieeritud korduste abil.
Seetõttu on ootuspärane, et abi tuli otsida Viru- ja Harjumaalt ning Narvast,
et abi otsiti esmalt arstilt, seejärel tohtrilt ja lõpuks palberilt. Kui abi antud,
järgnes tasumine. Ühele avitajale anti hall, teisele punane, kolmandale
paat ('kollane') hobune (*resp.* ruun, täkk) või paar härgi. Silmatorkavalt
oluline ja laialdaselt kasutusel on siinkohal algriim, sõnaalguliste häälikute
kokkukõla:

Lubas lamba lausujale / Paari härgi palberille (Ambla, 1895)

*Arstijal annave obesa / tohteril tulipunatse / palberille paadi
ruuna* (Tarvastu, 1902)

Jõvva es arsti avite / jõvva ei palber parante / tohter tetä terveesse
(Karksi, 1890)

Algriim ning regivärssidele iseloomulik parallelism on olnud tõenäoliselt
peamine, vormiline põhjus, et *palber*-sõna on rahvalauludes püsima jäänud
ning esindab samas kõigi nende murdealade sõnavara, kust neid regilaule
on kirja pandud.

Velskreid kui välihabemeajajaid ning sõjaväe haavaarste esineb
regilauludes harva ja teistest meedikutest alati eraldi. Iseloomulikke näi-
teid leidub eeskätt nekrutilaulutüübis. Kui regivärssides on palpri puhul
selle kunagine habemeajaja tähendus tuhmunud ja püsima jäänud tema
tähendus haavaarsti ja tervendajana, siis velskri puhul on asi vastupidine,
kõlama jääb velskri kunagine juukselõikaja ja habemeajaja amet. Järgnev

näide, Saaremaalt Pöidelt üles kirjutatud „Nekrutilaul“, pärineb 1888. aastast:

*Velsker välja hüieti
Iste alla anneti
Käärid käde pisteti.
Hakkas mul tukka tõmbama
Ja mu lakka leikama.
Siis hakkas hale tulema
/- - -/
Maha nüid jätan mullatöö
Ning panen ümber kroonu vöö.*

Pöidelt üleskirjutatud „Liisuvõtmise laul“ (1892) kirjeldab, et liisupoisil vaadati üle *kõik käesõrmed, jalavarvad* ja kui polnud *pailu paisa ar'ma* (st paisearme), kui too oli *riske terve mees*, siis

*Velsker välja üieti
Siis mu lakka laaniti
Pitkad juused piirati.*

Ka Peetri kihelkonnast üleskirjutatud nekrutilaul (1927) jutustab noor-
mehest, kes kroonusse värvatuna peab kõige esiti saama kroonuvälimuse
ja laskma juuksed maha ajada:

*Viidi mind Vene turule,
toodi Toompää torni alla,
Vene **velskrid** näeksid.
Siion käib, käärid kääs,
hõbepea nuga pöosse,
minu peada piiramaie,
juuseid luuni lõikamaie.*

5. Lõpetuseks

Meditšiinilise esmaabi ja haavade hooldusega tegelesid kuni 19. sajandini saunapidajad, habemeajajad ehk palbrid ning habemeajajad-kirurgid ehk haavaarstid, kelle ametioskuste juurde kuulusid nii habemeajamine kui ka kirurgilise abi osutamine. Eesti vanema kirjakeele leksikonide põhjal võib

jälgida, kuidas kujunesid ravijate-arstijate nimetused välja 18. sajandiks. August Wilhelm Hupeli grammatikas (1780) leiduvad *arst* 'Arzt', *palper* 'Balbierer, Feldscherer', *tohter* 'Doctor' ja *welskär* 'Feldscher, Balbierer' on jäänud püsima, välja arvatud *palper*. 19. sajandil, seoses arstide professionaliseerumisega, lõppes habemeajajate-kirurgide tsunftide tegevus. Seejärel spetsialiseerusid omal erialal ka habemeajajad. Meeste juuste ja habemetega jäid tegelema habemeajajad ehk meeste juuksurid ja naiste juustega parukategijad ehk naiste juuksurid.

Kui 19. sajandil algas Eestis rahvalaulude ja -juttude suurokogumine, olid rahval veel meeles ravitsejakolmik *arst*, *tohter* ja *palper* ~ *palber*, aga ka habemeajajast *velsker*. Murdekeele süstemaatilise kogumise aegu 20. sajandil ei mäletatud aga palprit enam ei kirurgi ega habemeajajana ning velskrist oli saanud arsti abiline.

Lühendid

d. – dörptestnisch 'tartu keel'; kaks – keskalamsaksa keel; eL – lõunaeesti murded; eP – põhjaeesti murded; M – Mulgi murre; R – kirderannikumurre; r. – revalestnisch 'tallinna keel'; sks – saksa keel; T – Tartu murre; V – Võru murre; vn – vene keel

Kirjandus

- AR** = [Peter Ernst Wilde 1771]. Arsti ramat nende juhhatamiseks, kes tahwad többed ärraarwada ning parrandada. Eesti keelde ümbertöötanud August Wilhelm Hupel. Trükkitud Poltsamaal 1771. Aastal.
- EA II** = Eesti ajalugu II. Eesti keskaeg, 2012. Koost ja toim Anti Selart. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut.
- EA IV** = Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni, 2003. Peatoim Sulev Vahtre. Õpetatud Eesti Selts. Tartu: Ilmamaa.
- EES** = Eesti etümoloogiasõnaraamat, 2012. Koost ja toim Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EEW** = Julius Mägiste 1982. Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EKI MK** = Eesti Keele Instituudi murdekartoteek.
- EKMS I** = Andrus Saareste 1958. Eesti keele mõisteline sõnaraamat I. Stockholm: Vaba Eesti.
- EKÕS 1918** = Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat. <http://www.eki.ee/dict/qs1918/>.

- EMS I** = Eesti murrete sõnaraamat I (A–J), 1994. Toim Helmi Neetar, Ellen Niit, Eevi Ross. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ERLAB** = Eesti regilaulude andmebaas 2003–2016. <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas/?ln=ee>
- ERS** = Эстонско-русский словарь, составленный по Гупелю Иваномъ Лунинымъ. Дерптъ, 1853.
- EÕS I** = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat I (A–M), 1925. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Gustavson, Heino 1969**. Meditsiinist vanas Tallinnas kuni 1816. a. Tallinn: Valgus.
- Göseken 1660** = Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau 2010. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikool.
- Helle, Anton Thor 2006 [1732]**. Lühike sissejuhatus eesti keelde (1732). Saksa keelest tõlkinud ja järelsõnad kirjutanud Annika Kilgi ja Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Hornung, Johann 1977 [1693]**. Grammatica Esthonica, brevis, Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga. – Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts III. Eingeleitet und herausgegeben von Harald Haarmann. Fenno-Ugrica. Band 4. Hamburg: Helmut Buske.
- Hupel, August Wilhelm 1780**. Ehnstische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga, Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Jürjo, Indrek 2004**. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel (1737–1819). Tallinn: Riigiarhiiv.
- Kala, Tiina 2013**. Jutlustajad ja hingede päästjad. Dominiiklaste ordu ja Tallinna Püha Katariina konvent. Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Kaplinski, Küllike 1995**. Tallinn – meistrite linn. Tallinn: Koolibri.
- Kettunen, Lauri 1938**. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae V.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Käbin, Po 2016**. Kirurgia ajaloost Eestis. – Eesti kirurgias läbi aegade. Koost Vello Padrik. Tartu, 37–40.
- Laidre, Margus 1999**. *Üks hä tru ja õige sullane*. Elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal 1654–1700. Tallinn: Eesti Ajalooarhiiv.
- Liin, Helgi 1968**. Alamsaksa laensõnad 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles. Väitekirj filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu Riiklik Ülikool. [Käsikiri Eesti Keele Instituudis.]
- Lill, Anne 1984**. Võõrast päritolu meditsiiniterminid vanemas eesti kirjakeeles. – Keel ja Kirjandus 10, 614–621.
- LÖ** = [Peter Ernst Wilde 1976 [1766]]. Lühike õppetud, mis sees monned head rohhud teada antakse. Trükkitakse Poltsamal. Faksiimile. Tallinn: Valgus.

- MND HW** = Agathe Lasch, Conrad Borchling 1956. Mittelniederdeutsches Handwörterbuch. Erster Band (A – F/V). Neumünster: Karl Wachholz Verlag.
- Must, Mari 2000.** Vene laensõnad eesti murretes. [Toim Lembit Vaba.] Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Peegel, Juhan 1976.** Saatesõnu. – Lühhike õppetus, mis sees monned head rohhud teäda antakse. Poltsamal 1766. Faksiimile. Tallinn: Valgus, I–VI.
- PHW** = Plattdeutsch-hochdeutsches Wörterbuch. Bearbeitet von Wolfgang Lindow. 4. überarbeitete Auflage. Schriften des Instituts für Niederdeutsche Sprache, 1993. Bremen: Schuster Leer.
- Raun, Alo 1982.** Eesti keele etümoloogiline teatmik. Rooma, Toronto: Maarjamaa.
- Sander, Sabine 1991.** Bader und Barbieri. – Lexikon des alten Handwerks. Vom späten Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Herausgegeben von Reinhold Reith. München: C. H. Beck.
- Schwers, Johannes 1953.** Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen. 2. Auflage. Berlin, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- SKES II** = Y. H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki 1976. Suomen kielen etymologinen sanakirja II. Toinen painos. Tutkimuslaitos „Suomen suvun“ julkaisuja III. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII₂.) Helsinki.
- SSA 2** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 2 (*L–P*), 1995. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- SSA 3** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 3 (*R–Ö*), 2000. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Tering, Arvo 2016.** Kirurgia muutumine käsitöölalast akadeemiliseks meditsiinivaldkonnaks. – Eesti kirurgias läbi aegade. Koost Vello Padrik. Tartu, 17–36.
- TSRJa** = Толковый словарь русского языка, 1940. Том IV. Ред. Д. Н. Ушаков. Москва.
- Valmet, Aino 1966.** „Lühhike õppetus“ keelelisest küljest. – Keel ja Kirjandus 11, 683–688.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998 [1710–1730].** Lexicon Estonico Germanicum. Toim Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Viikberg, Jüri 2016.** Alamsaksa laensõnad eesti keeles. Veebisõnastik. Tallinn: Eesti Keele Instituut. <http://portaal.eki.ee/dict/als/>.
- Viikberg, Jüri 2020.** Endisaegne meistrimees palper. – *Kiel joug om šild*. Festschrift zum 65. Geburtstag von Eberhard Winkler. Hg. von Hans-Hermann Bartens, Lars-Gunnar Larsson, Katja Mattson, Judit Molnar,

Tiina Savolainen. (= Veröffentlichungen der Societas Uralo Altaica 94.)
Wiesbaden: Harrassowitz, 415–423.

VMS II = Väike murdesõnastik II, 1989. Toim Valdek Pall. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1869. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893]. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.

Professional healers in Estonian

JÜRI VIKBERG

The article discusses names for professional healers (*arst*, *paader*, *palper*, *tohter*, *velsker*) registered as borrowed words in 16th-19th century written Estonian. The origin and meaning (shifts) of these words is examined, along with their occurrence in older written Estonian and their usage in dialects and runic songs, as well as in neighboring and related languages.

First aid and wound treatment was until the 19th century the responsibility of sauna keepers, barbers and barber-surgeons, the last of whom performed surgical procedures in addition to regular barber's work. Based on the lexicons of older written Estonian, it is possible to follow how the names for these professions developed by the 18th century. Of these loan words, *arst* 'doctor', *tohter* 'doctor' and *velsker* 'medical assistant' are still used in modern Estonian, while *paader* 'sauna keeper' and *palper* 'barber-surgeon' have long since disappeared. Interestingly, in runic songs, meanings of these words have been preserved that do not occur in written language or in dialects. For instance, *palper* is used in these songs as a synonym for *arst* and *tohter* 'doctor' (rather than its original meaning of barber), while *velsker* is used to denote a barber (and certainly not a field surgeon).

Keywords: Estonian, old written language, medical vocabulary, language contact, borrowed words, Low German borrowings, German borrowings

Jüri Viikberg

Eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond

Eesti Keele Instituut

Roosikrantsi 6

10119 Tallinn

jury.viikberg@eki.ee